

07. Harezmi Türkçesinde tek şekilli ve çok işlevli bir ek: -A**Emine GÜLER¹****APA:** Güler, E. (2022). Harezmi Türkçesinde tek şekilli ve çok işlevli bir ek: -A. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (27), 85-96. DOI: 10.29000/rumelide.1104139.**Öz**

Bir dildeki söz varlığının genişliği ve söz yapım yollarının işlevselliği o dilin anlam üretme kabiliyetini göstermesi açısından önemlidir. Sözcük üretim imkânları geniş olan diller, kavramlara karşılık üretmekte çok fazla zorlanmaz. Türkçe, sondan eklemeli yapısıyla sözcük türetme konusunda sınırsız seçeneğe sahip bir dildir. Çalışmanın konusunu teşkil eden Harezmi Türkçesi (11-12.yy.); Oğuz, Kıpçak ve diğer yerli halkların Harezmi bölgesinde birlikte yaşayarak kaynaşmasıyla meydana getirdikleri karma özellikte bir yapı arz eder. Karahanlı Türkçesi ile Çağatay Türkçesi arasında bir geçiş niteliği taşıyan dönem eserlerindeki söz varlığı ve sözcük türetmede kullanılan yapısal unsurlar da bu etnik kaynaşmadan dolayı çeşitlilikler gösterir. Bu karma yapının belirlenmesinde yapısal biçimlerin kullanımı dikkat çeker. Eski Türkçeden itibaren işlek olarak kullanılan –A eki Harezmi Türkçesi eserlerinde sözcük türetmede yararlanılan eklerdendir. Tek şekilli ve çok işlevli bir ek olan –A, yapım eki görevinde adlaştırma ve eylemleştirmeye eki olarak isimlerden isim ve fiil; fiillerden yine fiil ve isim türetir. Kimi zaman türetim ekleri cümlelerde türetim işlevi dışında farklı çekim görevleri ile de kullanılırlar. –A eki de isim soylu sözcüklere eklenerek onların cümlelerde diğer sözcüklerle ilişki kurmasını sağladığında ve fiil kök ya da gövdelerine eklenerek cümlelere tasarlama anlamı kattığında çekim eki işlevi görür. Çalışmada Harezmi Türkçesinde tek şekilli ve çok işlevli bir ek olan –A eki işlevleri yönünden incelenerek Türkçenin sınırlı biçimlerle sınırsız anlam ifade etme yeterliliği gösterilmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Harezmi Türkçesi, çok işlevlilik, ekler**A single formed and multi-functioned affix –a in Harezmi Turkish****Abstract**

The vocabulary repository in any language and the functionality of word producing ways are significant in terms of displaying its ability to produce meaning. Languages with numerous ways of producing words do not have much difficulty in creating equivalents for concepts. Turkish has limitless options for reproduce words as an agglutinative language. Harezmi Turkish, the subject of the research, has a mixed structure as a result of mingling of Oğuz, Kipchak and other local people living together in Harezmi in 11th and 12th centuries. Works written in Harezmi Turkish representing a transition period between Karahanlı Turkish and Cagatay Turkish obtain vocabulary and structural elements used to derive words. Vocabulary and structural elements involve varieties due to this ethnic mingle. The affix –A is benefited in order to derive words in Harezmi Turkish period. This single-formed and multi-functioned affix–A derives nouns and verbs both from nouns and verbs as a derivational affix of nominalization and verbalization. Derivational affixes sometimes function as inflexional suffixes apart from derivation function. The affix –A works as an inflexional suffix apart

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (Burdur, Türkiye), gulereminee@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-5287-8702 [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: 07.02.2022-kabul tarihi: 20.03.2022; DOI: 10.29000/rumelide.1104139]

from derivation function when it enables relationships with other words in sentences by being connected to nouns or noun- rooted words and when it conveys the meaning of design by being connected to verb roots or bodies. The proficiency of Turkish language to express limitless meanings within the limited morphemes is tried to be indicated via examining single formed and multi – functioned affix –A in Harezm Turkish in this study.

Keywords: Harezm Turkic, multifunctional affixes, linguistics

Giriş

Harezm, Aral Gölü'nün güneyinde Ceyhun Nehri'nin Aral'a döküldüğü deltanın çevresinde yer alan bölgedir. Harezm, 11-12. yüzyıllarda Oğuz ve Kıpçak boylarının etkisiyle önemli bir kültür merkezi hâline gelmiştir.

Harezm Türkçesi olarak adlandırılan dil dönemi ise Orta Asya İslâmî Türk yazı dilinin ikinci aşaması olarak kabul edilir ve Türkçenin tarihî devirleri tasnifinde Orta Türkçe devresine dâhil edilir. Karahanlı, Oğuz, Kıpçak ve yerli halkların dil özelliklerinin bir araya geldiği Harezm bölgesinde pek çok eser vücuda getirilmiştir: Mukaddimetü'l-Edeb, Kısâsü'l-Enbiyâ, Muînü'l-Mürîd, Nehcü'l-Ferâdis, Satır Arası Kur'an Tercümelere, Hüsvrev ü Şirin, Muhabbet-Nâme, Dâsitân-ı Cümcüme (Cümcüme-Nâme), Mirac-Nâme, Yarlık ve Bitikler, Siracü'l-Kulûb, Hilyetü'l Lisan ve Hulbetü'l Beyân (İbni Muhennâ Lügati) (Kuyma, 2015: 367-383). Eserlerin dili incelendiğinde Harezm halkının etnik yapısı gibi bu bölgenin dilinin de karma bir şekil aldığı görülmektedir.

Aysu Ata (1997: 22), Karahanlı Türkçesi ile Çağatayca arasında bir geçiş dönemi niteliği taşıyan Harezm Türkçesinin 11.-12. yüzyılda gerek etnik yapı gerekse siyasî hayat bakımından Türkleşen Harezm bölgesinde Oğuz, Kıpçak, Kanglı boylarının yerleşik hayata geçmelerinin sonucu olarak Türk dilinin doğu kolunu teşkil eden Karahanlı (Hakaniye) Türkçesi temelinde, güneybatı kolunu teşkil eden Oğuz Türkçesi ve kuzeybatı kolunu teşkil eden Kıpçak Türkçesinin bu bölgede iyice karışıp kaynaşmasından oluşan Türkçe olduğunu ifade eder. Dolayısıyla eserlerdeki yapısal unsurların ve söz varlığının da çeşitlilikler göstermesi kaçınılmazdır. Bu nedenle Türkçenin tarihi dönemleri içerisinde Harezm dilinin özel bir yeri vardır.

Diller, kavram dünyalarını sözcüklerle somutlaştırırlar. Bir dildeki söz varlığının genişliği ve söz yapım teknikleri o dilin anlam üretme kabiliyetini göstermesi bakımından önemlidir. Sözcük üretim imkânları geniş olan diller, kavramlara karşılık üretmekte çok fazla zorlanmazlar. Eklemeli dillerde sözcüklerin önüne, içine ve sonuna görevli biçimsel unsurlar eklenerek kavramın gerektirdiği işlevlerle donanmış sözcükler türetilmektedir. Türkçe de sondan eklemeli yapısıyla sözcük türetme konusunda sınırsız seçeneğe sahip işlek bir dildir. Dil incelemelerinde şekil bilgisi, yapı bilgisi, biçimbilim, morfoloji, sözcükbilim gibi adlandırmaları olan sözcük türetim konusu, üzerinde çok durulan alanlardan biridir. Çalışmanın konusunu teşkil eden Harezm Türkçesinde sözcük türetimde yararlanılan eklerden biri de –A'dır.

Kimi zaman türetim ekleri cümlelerde türetim işlevi dışında farklı çekim görevleri ile de kullanılırlar. Dilde biçimler sınırlı, işlevler sınırsız olduğundan tek biçimli eklerin farklı işlevleri bulunabilmektedir. Eklerin işlevleri arttıkça ekin bünyesindeki ses sayısının azaldığı görülmektedir. Tek sestem oluşan –A ekinde de benzer bir durum söz konusudur. Tarihî süreçte –GAy ve –GA ekleri ile ilişkilendirilen tek şekilli bir türetim eki olan –A'nın sözcük yapımı ve çekimi olarak farklı görevleri vardır.

1. Çekim eki olarak -A

1.1. İsim çekim eki görevinde +A

İsim çekim ekleri; isimlere ya da isim soylu sözcüklere eklenerek onları diğer sözcüklere bağlayan ve cümlede görev kazanmalarını sağlayan hâl (durum) ekleri, iyelik ekleri, çokluk eki, ilgi eki vb. olarak adlandırılan eklerdir.

1.1.1. Yönelme durum eki

İsimlerin, cümlede birbirleriyle veya fiillerle ilişki kurmasını sağlayan ekler *durum (hâl) eki* denir. İsimlere gelen bu eklerin *ilgi, yükleme (belirtme), yönelme, bulunma, ayrılma (çıkma), araç-birliktelik, eşitlik, yön gösterme* gibi anlamsal görevleri vardır.

Eylemin hareketinin yöneldiği ismi gösteren durum ekleri *yönelme durum (hâl) eki* olarak adlandırılır. Eski Türkçede yönelme durumu eki olarak +kA, +ηa kullanımları yanında teklik 1. ve 2. kişi iyelik eklerinden sonra +A eki de yönelme görevinde kullanılmaktadır: yaş+ım+a (BK D24), kağan+ıη+a (KT D23). Karahanlı Türkçesinde de ayağ+a (DLT-III, 172-II), beg+e (KB-51 18) gibi örneklerde görüldüğü üzere yönelme anlamında +A ekinin kullanımı devam etmektedir.

Harezmi Türkçesinde yönelme eki çoğunlukla –GA şeklindedir: iş+ke (ke 20r/18), kat+ın+ğa (HŞ 760), söz+in+ge (NF 383/4). Ancak +A eki de yönelme görevinde hem isimlerle hem de zamirlerle kullanılmaktadır:

Emir+e (HŞ 4407), uyku+y+a (HŞ 1702), boyun+um+a (HŞ 1738), ehl+im+e (NF 95/4), söz+e (MM 53/2), biz+e (MM 106), maη+a (NF 248/1), saη+a (KE 15r1), o+η+a (KE 174r11), biz+e (MM 184/4), bir+i+η+e (KE 115V/16).

Kimi zaman yönelme eki +A, iyelik ekine zamir n'si ile bağlandığından eki +nA olarak alan araştırmacılar da vardır: kögüz+i+ηe (KE 6V17), kitab+lar+i+ηa (MM 14/2).

1.2. Fiil çekim eki görevinde -A

Fiil kök ya da gövdelerine eklenerek bildirme ve tasarlama anlamı katan kip ekleri ile yüklem bildirdiği işi yapan özneyi çekimli fiilde belirten kişi ekleri *fiil çekim eklerini* oluşturur.

1.2.1. İstek kipi eki

Tasarlama kipleri içerisinde yer alan istek kipinin asli işlevi öznenin gerçekleşmesini arzu ettiği bir eylemi ifade etmektir. Türkiye Türkçesinde istek kipi için kendine özgü bir çekim paradigması bulunur:

1.teklik şahıs Gel-eyim

2.teklik şahıs Gel-esin

3.teklik şahıs Gel-e

1.çokluk şahıs Gel-elim

2.çokluk şahıs Gel-e-siniz

3.çokluk şahıs Gel-e-ler

Orhun, Uygur ve Karahanlı Türkçeleri döneminde henüz müstakil bir istek kipinin inkişaf etmemesinden dolayı *istek* ifadesi farklı kip yapıları ve kiplik işaretleyiciler ile sağlanmaktadır. Özellikle gelecek zaman işaretlemekte kullanılan –Gay eki, tasarlama işlevleri ile ön plana çıkan işlek eklerdendir. Şçerbak (2016: 65), ekteki işlev çeşitliliğini:

“–Gay ekinin anlamı çok çeşitlidir ve kuşkusuz onun emir ve istek kipi şekilleri ile temas noktaları vardır. Fakat bu anlamların bulunması –Gay ekinin etimolojik içeriğinden doğmaz, içeriğin değişmesi ve bu şeklin istek şekilleri yönünde kısmen karışımı sonucu ortaya çıkar... Kipler arasındaki anlam farklılıklarının ilk başlarda yeterince açık olmaması, onların bildirim şekillerinin daha sonraları sadece bildirme kipi değil, diğer kiplerin de çekim alanına girmesi durumu göz önünde bulundurulursa –gay/-gey ekinin zaman şekli olarak ve bununla birlikte istek kipi şekli olarak görev yapmasında pek sıra dışı bir şey görülmez.” şeklinde ifade eder.

Harezmi Türkçesinden itibaren gelecek zaman ifadesi ile istek kipi ifadesi ayrılmaya başlar. Ancak bu dönemde –Gay eki ve türevlerinin (–Gay, –Ay, –A) kullanımında gelecek zaman ifadesi ile istek kipi ifadesinden hangisinin ön planda olduğunu tayin etmek oldukça güçtür (Bulak, 2017: 315-323).

Çalışmanın konusunu teşkil eden –A ekinin Harezmi Türkçesinde istek anlamını işaretlediği örnekler çok fazla değildir:

Kör-e-men ‘göreyim’ (HŞ 1168); öl-e-m ‘öleyim’ (HŞ 4680), sal-a ‘salsın’ (HŞ 4186), ört-e ‘örtsün’ (HŞ 4588), kör-e biz ‘görelim’ (HŞ 2736).

2. Yapım eki olarak –A

Yapım (türetme) ekleri, sözcük kök ya da gövdelerine eklenerek yeni sözcükler türeten eklerdir. –A eki, hem ad köklerin hem de eylem köklerinden ad ve eylem türetebilen çok işlevli bir ektir. Gedizli (2012: 3366), ekin Türkiye Türkçesinde isimden isim ve fiil; fiilden isim ve fiil türetmek üzere 4 görevde kullanıldığını ancak diğer tarihî lehçelerde bazı işlevlerinin görülmediğini belirtir. Ancak Harezmi Türkçesi eserlerinde de tüm işlevlerin kullanımı tespit edilmiştir.

2.1. Adlaştırma eki olarak ±A

Adlaştırma ekleri; ad veya eylem köklerine eklenerek ad türeten, kullanım sahası geniş olan yapım ekleridir. *İsimden isim yapım ekleri* eklendikleri adlarla ilgili yer, meslek, topluluk, vasıf, bağlılık, aitlik bildiren yeni adlar türetir. Diğer yapım eklerine oranla sayıları bir hayli fazla olan *fiilden isim yapım ekleri* ise zarf-fil eklerini de içine alan ad türetme ekleridir.

2.1.1. İsimden isim yapım eki görevinde +A

Tarihî lehçelerde kullanımı çok işlek olmayan +A eki, addan ad türetme görevinde kullanılmaktadır.

Talat Tekin (2003: 80), Eski Türkçede ekin *verme/ bulunma hâl eki* olduğunu belirterek “üze, kiçe” örneklerini verir. Erarslan (2012: 93) Uygurcada özel isimler teşkil eden bir hitap eki olduğunu, vokatif (çağrı, hitap) eki olarak da düşünülebileceğini ileri sürerek “kütad+a, sevin+e, tükkel+e” sözcüklerini örnek gösterir. Banguoğlu (2011: 170-171), ekin –GA’dan geldiğini öne sürerek “özge, başka, dizge, içge”

sözcüklerini ele alır. Süer Eker “gece, ilke, çağa, güre, yana” sözcüklerini örnek göstererek dil devriminden sonra “komuta, göze” sözcüklerinin de bu ekle türetildiğini ifade eder. Zeynep Korkmaz (2014: 119) Türkiye Türkçesinde kullanılan “göze, ilke, töre” sözcüklerini örnek verir ve Eker’e ilaveten dil devriminden sonra “erke, türe, tüze” sözcüklerinin de bu ekle türetildiğini belirtir.

Gedizli (2012: 3366), çok işlevli yapım eklerini ele aldığı makalesinde farklı işlevlerini gösterdiği +A ekini Harezmi Türkçesinde isimden isim türeten ek olarak almaz. Toparlı (1992), Ata (2002) ve Hacıeminoğlu (1997) da muhtemelen pek işlek olmadığından ve sadece birkaç örnekte yaşadığından Harezmi Türkçesinde isimden isim türeten bir +A ekinin varlığından söz etmezler.

Harezmi Türkçesinde eklendiği sözcüklerden *somut/soyut ad ve sıfat* türeten +A eki şu örneklerde tespit edilmiştir:

keme< kem (büyük sıçan)(Eren, 1999: 229a)+A ‘fare’

Balıklar tirildiler sêkrip tenizge tüşdiler keme sıçkan inge kirgen teg (KE 129v/4).

üze< üz (üst)+A ‘üzeri, üst, üstünde, üzerine, -da/-de, ile, için’ (KE 7r/9; NF 278/13; MM 12/2).²

Oturdı taht üze şāh-ı cuvān baht (HŞ 1030).

keçe< keç (geç)+A ‘gece, akşam’ (KE 34r/6; NF 436/6; HŞ 4472).

Eger kēçe bolsa yönin yüzlegü (MM 234/2).

töre< tör (evin baş kısmı, itibarlı yeri) (DLT) +A ‘töre, âdet, gelenek’ (KE 97r/19; NF 111/17; HŞ 4115).

Bizniñ töremizde oğrınıñ elin kėsmeğ berge urmağ māl almağ turur (KE 97r/19).

burnağı< burun (önce, ilk)+A+ğı ‘önceki, evvel’ (NF 330/16; HŞ 1479; MM 108/4).

İdiyā bizge ağır yük yüklemegil, burnağlarğa yüklemiş... (KE 213r/1).

2.1.2. Fiilden isim yapım eki görevinde -A

-A eki eylemden ad türeten işlek eklerdendir.

Talat Tekin (2003: 88-89), ekin eylemden ad türetmesine *ar-a* ‘arasında’, *tap-a* ‘-a doğru’, *tegre*>*tegir-e* ‘çepeçevre’, *yan-a* ‘yine’, *yem-e* ‘ve’; Gabain (2003: 51) *ögā* ‘şöhret’, *kat+ad-a* ‘kadın ismi’; Nalbant (2008: 115) *kata*, *oza*, *uwa* ‘bir yemek adı’; Karamanlıoğlu (1994: 34) *ölçe* ‘ölçü’, *öte* ‘öte’, *teyre* ‘çevre, etraf’, *yaka* ‘yaka’, *yana* ‘yön’; Hacıeminoğlu (1997: 44-45) *ara* ‘mesafe’, *aşa* ‘geçe, fazla’, *irte* ‘erte, sabah’, *kiçe* ‘-dan geçe’, *koşa* ‘tekrar’, *oza* ‘önce, geçmiş’, *öte* ‘öte’, *tapa* ‘doğru’, *tigüre* ‘parça’, *üze* ‘üst’, *yimüre* ‘parça’; Eckmann *koşa* ‘çift’, *tola* ‘dolu’, *yara* ‘yara’, *yaraşa* ‘uygun, yarasır’; Argunşah (2013: 106) *erte*, *koşa*, *oza*, *tola*, *yana*, *yaraşa*; Ergin (2004: 193) *yara*, *sapa*, *oya*, *öte* örneklerini verir.

² Mensure Aşçı (2019), Harezmi Türkçesinde Söz Yapımı adlı tezinde **uç**< uc+a “sırt” (KE 119v/12; HŞ 4450); **nar**> in+a+ru “... -a doğru, öte taraf, öte yüz” ~ narı (KE 176v/7, 178v/8); **yula** > “ateş” (HŞ 3010, 3141) sözcüklerinin de +A türetme ekinden türemiş olabileceğini belirtir.

Zeynep Korkmaz (2014: 143) çok eski bir zarf-fiil eki olan –A'nın *haberleşe, nöbetleşe, ortaklaşa, yardımlaş*a sözcüklerinde daha çok işteşlik eklerinden sonra gelerek kalıplaştığını belirtir. *Ağlaya ağlaya, düşe kalka* örneklerinde ise zarf-fiil görevinin devam ettiği görülür. Cumhuriyet Dönemi'nde çevre<çevir-e 'çevre', eğe 'eğe', gaga<kak-a, öte, kese 'kestirme yol', oya, sapa, vere 'bir yer veya kalenin teslimi' sözcüklerindeki türeme örnek alınarak *dize, doğa, evre, süre* sözcükleri türetilmiştir. Oya Adalı (2004: 83) fiilden isim türeten -A ekine *oy-a, yar-a, kıs-a, sap-a, diz-e, it-e-le, çit-e-le, kak-a-la, sev-e-cen, sin-e-cen*; Banguoğlu (2011: 227) *daha >taka* ve *diye* örneklerini verir.

Harezmi Türkçesinde fiilden isim türeten - A eki eklendiği sözcüklere somut/soyut ad, zarf ve edat görevleri yüklemiştir. Harezmi Türkçesi eserlerinde - A ekinden türeyen *somut/soyut adlar* şunlardır:

ara < ār (arasından geçmek) -A 'ara, arasında' (KE 56v/15; HŞ 461; MM 401/4).

Sizin taķı anın ara yer kök arasındaki tēg tefāvut bar (NF 191/1).

çevre < çevür (çevirmek)-A 'çevre'.

Yürir ol tañka tēgrü havuz çevre (HŞ 2474).

ķata < kat (katmak) (DLT 2014: 692)-A 'defa, kere' (HŞ 3380; MM 162/2).

Yana ol kuş köründi erse oğh ekinç ķata su'āl ķıldı erse abuşķa yana aydı (NF 287/14).

ķıra < kır (kazımak, koparmak, yolmak)(DLT 2014: 713)-A 'kenar, kıyı'

Kendniñ bir ķırasınā ķodar ērdi (KE 28v/8).

öre < ör (yükselmek, çıkmak) (DLT 2014: 789)-A 'direk, sütun' (NF 90/16).

Nāgāh bu cāmī'niñ bir öresi tüşti (NF 249/3).

tegre < tegir (çevrelemek)-A 'etraf, çevre' ~ tenre (KE 26v/6; NF 210/5; HŞ 2638).

Cümle şahāba Medīneniñ tegresinde hāndāk ķaza başladılar (NF 28/3)

tenre < tegir-A 'çevre, etraf' ~ tegre.

Tēnresinde tağ tanuķlar Merve ērdi vü Şafā (KE 47v/16).

toğa < toğ-A 'hastalık, illet'

Ėastanı yahşı ētermen, pisni toğa közsizni körer ķılurmen(KE 170v/6).

tola < tol (dolmak)-A 'dolmuş, tamamıyla' (KE 217v/13).

Yürekimni çıkardı, altun taşt kēltürdi içi tola imān Ėikmet ērdi (KE 208v/7).

tura < tur (durmak)-A 'kalkan'

Ėamuğ UĖudķa çıktilar UĖud tağınā arķa bērip tura ķılıñ (KE 223r/8).

yaka < yak (yaklaşmak) (DLT 2014: 942)-A ‘yaka, kenar, kıyı’ (KE 169r/6; HŞ 1994).

Bir kilim keydi tağı hurma şişi birle yakasını bağladı (NF 95/7).

yara < yar (yarmak, kesmek)-A ‘yara’ (HŞ 3725, 4559).³

Altun igne birle yarasın tiktiler (KE 185r/20).

Harezmi Türkçesinde fiilden isim türeten -A ekinden türeyen *zarflar* şunlardır:

ayra < adır (ayırarak)-A ‘ayrıntılı, açık seçik’

Söz söylese açuk ayra sözleyür (NF 23/6).

kayra < kayır (çevirmek, döndürmek)(DLT 2014: 696)-A ‘geri, ters yön; tekrar, yeniden’ (KE 61v/12; HŞ 4648).

Ol kafırğa heç neerse temedi sabr kıldı kayra töndi tağı... (NF 11/14).

kayta < kayt (dönmek, vazgeçmek)-A ‘tekrar, yeniden, yeni baştan’

Yigitlikimni maña kayta bérgil (KE 109r/9).

oza < oz (öne geçmek, ilerlemek) (DLT 2014: 781)-A ‘önce’ (KE 245v/1; NF 266/2; MM 88/1).

Sendin oza hem kimerse andağ tirgüzmiş bolmağay (NF, 195/2).

öte < öt (geçmek) (DLT 2014: 792)-A ‘öte, ileri, öte taraf’ (KE 133v/11; MM 231/4).

Nāzüklükdin öte körnür tamağı (HŞ 4175)

yana < yan (geri dönmek) (DLT 2014: 948)-A ‘yine’ (HŞ, 4137; NF 441/12; MM 11/1).

Yana ādem yaratmış soñ faẓlı keremi birle bizlerni er yaratdı (KE 1v/4).

Dönem eserlerinde - A ekiyle fiilden türetilen *edatlar* şunlardır:

köre < kör (gör-)-A ‘göre’ (NF 79/3).

Munlarğa köre öngin ħalāyıqlar tağı islām keltürse (NF, 110/14).

tapa < tap (bulmak) (DLT 2014: 853)-A ‘-a doğru, taraf, tarafa’ (KE 40v/1; NF 197/6; HŞ 2590; MM 359/3).

Niyet kıldı Kā’be tapa bu özüm (HŞ 106).

³ Mensure Aşçı (2019: 550-551), “Harezmi Türkçesinde Söz Yapımı” adlı tezinde **yeme** < yem-e ‘yine’ ~ yana (HŞ 1089); **yime** ‘yine, da/de’ ~ yeme (KE 18r/5) ve **yuva** ‘yuva’ (HŞ 803) sözcüklerinin de +A türetme ekinden türemiş olabileceğini belirtir.

2.2. Eylemleştirme eki olarak ±A-

İsim ya da fiil kök ve gövdelerine eklenerek eylem türeten eklerdir. *İsimden fiil yapım ekleri* Türklerin hareket/eylem odaklı yaşam tarzlarını yansıtması ve Türkçenin eylemleştirme kabiliyetini göstermesi açısından önemlidir. *Fiilden fiil yapım ekleri* fiillerin zaman ve görünüş nitelikleri ile çatı özelliklerini belirten (ettirgenlik, edilgenlik, dönüşlülük, işteşlik, sıklık ve kuvvetlendirme çatıları) eklerdir.

2.2.1. İsimden fiil yapım eki görevinde +A-

+A eki adlardan geçişli ve geçişsiz eylemler türeten işlek bir ektir.

Marcel Erdal (1991: 428), isimden fiil yapan ekler içinde ikinci yaygın türetme ekinin +A- olduğunu söyleyerek sadece sonu ünsüzle biten tek veya iki heceli köklere eklendiğini belirtir. Talat Tekin (2003: 85-86) ekin geçişsiz eylem yaptığını ifade ederek *bedze-*, *bunla-*, *küre-* ‘kaçak olmak, bağımsız olmak, yönetilemez olmak’ (kür: özgür, cesur, ele avuca sığmaz), *sıgta-*, *yaşa-* örneklerini verir. Gabain (2003: 48) *küça-* ‘çabalamak, zorlamak’, *ata-* ‘çağırarak, seslenmek’, *müna-* ‘tekdir etmek, suçlamak, azarlamak’ (mün: suç), *oğra-* ‘uğramak’ (ogur: zaman), *kına-* ‘taciz etmek, incitmek’ (kın: azap, ceza), *baya-* ‘müreffeh olmak, zenginleşmek’ (bay: zengin, müreffeh), *tüşe-* ‘rüya görmek’ (tüş: rüya, düş), *aşa-* ‘yemek yemek’ (aş: yemek), *sıgta-* ‘hıçkırık hıçkırık ağlamak’ (sıgıt: hıçkırık, feryat) sözcüklerini örnek gösterir.

Ergin (2004: 181), *yarlıga-*, *dona-*, *dile-*, *göze-*, *türe-*, *tüne-*, *benze-* örneklerini vererek ekin Eski Türkçede daha işlek olduğunu belirtir.

Ercilasun (1984: 34), Kutadgu Bilig’de ekin isimden fiil türetmede işlek bir ek olduğunu *aşa-*, *ata-*, *boşa-*, *kora-*, *küçe-*, *küre-*, *ota-*, *örte-*, *tile-*, *tüne-*, *tüşe-*, *üste-*, *yaşa-* örnekleriyle açıklar. Hacıeminoğlu (1996: 148-149) ekin, Karahanlıcada çok işlek olduğunu ve fiilden fiil yapan eklerle genişlediği zaman anlamında değişme olduğunu açıklar.

Zeynep Korkmaz (2014: 173) ekin, *n-l* gibi akıcı ve *d-p* gibi patlayıcı, *ş-z* gibi sızıcı ünsüzlerle sonuçlanan tek heceli ad köklerinden geçişli/geçişsiz fiiller türettiğini, nadiren iki hecelilere de geldiğini, bu durumda 2. hecenin ünlüsünün düştüğünü söyleyerek şu örnekleri verir: *ad+a-*, *boş+a-*, *benz+e-*, *buda-*, *dene-*, *dil+e-*, *dişle-*, *döş+e-*, *gevş+e-*, *kap+a-*, *kın+a-*, *oyn+a-*, *öd+e-*. Yansıma sözcüklere de gelerek eylem türettiğini örnekler: *cıbıla-*, *çağıla-*, *nenile-*, *tısla-*, *vızıla-*. Banguoğlu (2011: 205) ekin çok işlek olmadığını, Arapça ve Farsça kelimelere nadiren geldiğini belirtir: *harca-* *rence-*.

Funda Toprak (2005: 43) ekin Harezmi Türkçesinde hem geçişli hem oluş bildiren geçişsiz fiil yaptığını, /r/ z/ n ünsüzleriyle biten isimlerden sonra geldiğinde dar ünlülerin düşmesine sebep olduğunu belirtir.

Harezmi-Kıpçak Türkçesinde +A- eki isim soylu sözcüklere eklenerek geçişli ve geçişsiz eylemler türetmiştir. Dönem eserlerinde isimden fiil türeten +A- ekinin kullanıldığı *geçişli fiiller* şu şekildedir:

ağza- < āğız+A- ‘söylemek’ (ME 188/6).

aşa- < *āş+A- ‘yemek yemek’ (NF 263/12).

boşa- < *bōş+A- ‘bırakmak, serbest bırakmak, sıkıştırmamak’ (ME 25/6; NF 7/17).

bulna- < bulun (tutsak)+A- ‘esir etmek’ (ME 180/4).

deęe- < deę+A- ‘denkleřtirmek’ (ME 126/8).

iře- < iř+A- ‘iřlemek’ (ME 127/8).

ķapa- < *kāp+A- ‘kapamak, etrafını çevirmek, kapsamak’ (KE 121r6).

kına- < *kīn+A- ‘kınamak, eziyet etmek, işkence etmek’ (ME 108/6).

ķurřa- < *kurıř+A- ‘bele baęlamak’ (KE 62v9).

oyna- < *ōyun+A- ‘oyunamak’ (ME 196/7).

örte- < ört (ateş, kıvılcım)+A- ‘yakmak, yandırmak’ (ME 24/4).

öske- < *ōsk+A- ‘istemek, özlemek’ (ME 148/5).

suwa- < sūb+A- ‘sıvamak’ (ME 92/ 7; NF 224/4).

teęe- < teę+A- ‘mukabele etmek, denkleřtirmek’ (ME 114/3).

tile- < til+A- ‘dilemek, istemek’ (NF 432/11).

tüře- < *tūř+A- ‘düşlemek, düş görmek, hayal kurmak’ (NF 11/ 3).

yana- < yān+A- ‘yanařtırmak’ (ME 53/5).

yaşa- < yāř+A- ‘yařamak’ (KE 68r15, NF 69/15).

Dönem eserlerinde isimden fiil türeten +A- ekinin kullanıldığı *geçişsiz fiiller* řu şekildedir:

ada- ~ ata- < *āt+A- ‘adlandırmak, ad vermek, isim vermek’ (KE 156v9; ME 106/6; NF 368/2).

ağra- < ağır+A- ‘ağırlaşmak’ (ME 27/6).

kana- < *kān+A- ‘kanamak’ (NF 354/17).

ķarta- < kart+A- ‘yařlanmak, ihtiyarlamak’ (KE 194r5).

keęe- < *keę+A- ‘uzak durmak’ (ME 218/5).

kopza- ~ kopsa- < *kopuz+A- ‘kopuz çalmak’ (KE 20r16).

ķora- < *kor+A- ‘azalmak’ (KE 35v16).

küldüre- < küldür+A- ‘gürlemek’ (ME 26/8).

meęze- < meęiz+A- ‘benzemek’ (KE 133r10; ME 34/7).

nāza- < nāz+A- ‘nazlanmak’ (ME 166/1).

orna- < orun+A- ‘yerleşmek’ (ME 218/8; NF 238/8).

sawa- < sab (söz)+A- ‘ses çıkarmak’ (ME 229/1).

siyre- < siyir (sinir)+A- ‘sinirlenmek’ (ME 65/4).

tüne- < *tün+A- ‘geceyi geçirmek, geceleme’ (NF 141/16).

yalna- < ya-(X)l+Xn+A- ‘alevlenmek’ (ME 146/5).

yaşna- yaşın (şimşek)+A- ‘şimşek çakmak’ (ME 42/2).

yışna- < yış-In+A- < (*yışın+A-) ‘parlamak’ (ME 42/2).

yöne- < *yön+A- ‘yönelmek, bir işi yapmak için hazır olmak’ (NF 243/7).

2.2.2. Fiilden fiil yapım eki görevinde -A-

Funda Toprak (2005: 77), fiile eklenerek fiil türeten –A- ekinin tabandaki anlamı kuvvetlendiren bir pekiştirme eki olduğunu; eyleme süreklilik, mükerrerlik anlamı kattığını belirterek Divanü Lügâti’t-türk’te geçen *aya-* ‘lakap vermek, korumak’, *kama-* ‘kamaşmak’ *kawra-* ‘sıkmak, kavramak’, *kürse-* ‘kanlanmak, etlenmek’ sözcüklerini örnek verir. Gabain (1988: 259) ekin kullanımına *ağna-* ‘yatıp debelenmek’; Brockelmann ise *buyura-* ‘emretmek’, *kese-* ‘kesmek’, *sapa-* ‘eğirmek’, *sora-* ‘sormak’, *tara-* ‘dağıtmak, saçmak’, *tuta-* ‘tutmak’ sözcüklerini örnek verir. Zeynep Korkmaz (2014: 181-182) fiilden fiil yapan –A- ekinin işlek olmadığını belirterek *aşa-* ‘yenmek, alt etmek’; *ır-a-* ‘uzaklaştırmak, kap-a- ‘kapatmak’, *tar-a-* ‘dağıtmak’; *tka-* ‘tıkamak’ örneklerini verir. Ayrıca –Amak ve –AgAn eklerinin içinde kaynaşmış fiilden fiil yapan –A- eki örneklerini de sıralar: *bas-a-mak*, *kaç-a-mak*, *tut-a-mak*, *ak-a-ğan* ‘çabuk meyleden, sebatsız’; *gez-e-ğen*, *gül-e-ğen*, *kü-se-ğen*, *ol-a-ğan*. Oya Adalı (2004: 83) da ekin kullanımına *dol-a-* örneğini verir.

Harezmi Türkçesinde fiilden fiil yapan –A- ekinden türeyen *geçişli fiiller* şunlardır:

sana- <sa-n-A- ‘saymak, hesaplamak, denemek, sınamak’ (ME 57/7).

küde- <küd-A- ‘gütmek, gözetlemek, beklemek’ (KE 8v4).

ölçe- <ölç-A- ‘ölçmek’ (KE 135v16).

sepe- <sep (serpmek)-A- ‘atmak’ (KE 246r13).

sıka- <sık-A- ‘sıvazlamak, okşamak, masaj yapmak’ (ME 113/7; KE 13r15).

sora- <sor-A- ‘sormak’ (KE 133r18).

süre- <sür-A- ‘sürmek, sürüklemek’ (< *sür-A-)

tara- <tar (serpmek, saçmak)- A- ‘taramak’(KE 161v19).

Dönem eserlerinde fiilden fiil türeten -A- ekinin kullanıldığı *geçişsiz fiiller* şu şekildedir:

ağna- < ağ (bir yana eğilmek, bükülmek, çökmek)-ın-A- ‘yatıp debelenmek’(KE 69r13; ME 177/6).

arķura- <arkur-A- ‘önüne çıkmak’ (ME 191/2).

ķayna- <kayın-A-<*kañ-a ‘kaynamak’

tuŗa- <tuŗ (rastlamak)-A- ‘bir yerde sabit kalmak, kösteklemek’ (KE 42r16).

yañla- <yañ (hata etmek)-ıl-A- ‘yanılmak’ (KE 221v9).

Sonuç

Harezmi Türkçesi Dönemi, eserlerin muhtevası ve metinlerin uzunluğu açısından dil özellikleri üzerine inceleme yapmaya elverişli bir nitelik arz etmektedir. Dil çalışmalarının odak konularından olan ve dillerin kavramlaştırma özelliklerini gösteren türetme eklerinden biri olan -A eki Türkiye Türkçesinde olduğu gibi 13- 15.yy. Harezmi Türkçesinde de işlek bir kullanım gösterir. *Yapım eki* olarak kullanımında isimden isim, isimden fiil, fiilden isim, fiilden fiil türeten ek aynı zamanda yönelme durumu ve istek kipi görevlerinde *çekim eki* görevinde kullanılmaktadır. Ekin yapım ve çekim görevlerindeki kullanımlarında kökeninin farklı olup olmadığı ile ilgili kesin bir bilgi yoktur. Ancak -GAy, -GA gibi tahmini bir ortak kökenden türediği düşünülen ek, Harezmi Türkçesinde yaygın kullanılan tek şekilli çok görevli bir ek niteliğindedir. Yapım eki görevinde isim/fiil kök ya da gövdelerinden somut ve soyut adlar ile yer/yön, durum, zaman ve sıklık bildiren zarflar, edatlar türetir. İsimlere ve fiillere eklenerek nesne alabilen ve alamayan fiiller yapar. Bu durum Türkçede biçimbirimlerin çok işlevli yapısı doğrultusunda sözcüklerin sınırsız anlam üretme ve görev yüklenme yeterliliğini göstermesi açısından önemlidir.

Eser kısaltmaları

BK	Bilge Kağan Yazıtı
KT	Kül Tigin Yazıtı
KB	Kutadğu Bilig
DLT	Dīvānū Luġati't-Türk
HŞ	Hüsrev ü Şîrîn
NF	Nehcü'l-Ferâdis
MM	Mu'înü'l-Mürîd
KE	Kısâsü'l-Enbiyâ

Kaynakça

- Adalı, O. (2004). *Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler*. İstanbul: Papatya.
- Argunşah, M. (2013). *Çaġatay Türkçesi*. İstanbul: Kesit.
- Aşçı, M. (2019). Harezmi Türkçesinde Söz Yapımı (Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Ata, A. (1997). *Nasrû'd-din Bin Burhanü'd-din Rabguzi, Kısâsü'l-Enbiyâ I* (Giriş-Metin-Tıpkıbasım). Ankara: TDK.
- Ata, A. (2002). *Harezmi-Altınordu Türkçesi*. İstanbul: Kebikeç.

- Atalay, B. (1999). *Dîvânu Lügâti't Türk Tercümesi III*. Ankara: TDK
- Bulak, Ş. (2017). *Karşılaştırmalı Türk Yazı Dilleri Grameri (Fiil Çekimi)*. İstanbul: Kesit.
- Eckmann, J. (2004). *Nehcü'l-Ferâdis- Uştmağlarınun Açuq Yolu* (Yayımlayanlar: Semih Tezcan – Hamza Zülfikar). Ankara: TDK.
- Eker, S. (2013). *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK.
- Ercilasun, A. B. (1984). *Kutadgu Bilig Grameri: Fiil*. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Ercilasun, A. B., Akkoyunlu Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud- Dîvânu Lügâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*. Ankara: TDK.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation I-II*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Eren, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- Gabain, A. (2003). *Eski Türkçenin Grameri* (Çev.: Mehmet Akalın). Ankara: TDK.
- Gedizli, M. (2012). Türkçede Tek Şekilli ve Çok İşlevli Yapım Ekleri. *Turkish Studies*, 7 (4), Ankara: 3351-3369.
- Hacıeminoğlu, N. (1996). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK.
- Hacıeminoğlu, N. (1997). *Harezmi Türkçesi ve Grameri*. Ankara TTK.
- Karamanlıoğlu, A. F. (1994). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK.
- Korkmaz, Z. (2014). *Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi*. Ankara: TDK.
- Kuyma, E. (2015). Harezmi Dönemi Türkçesi ve Eserlerine Genel Bir Bakış. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8 (1), Çorum: 367-383.
- Nalbant, M. V. (2008). *Dîvânü Luğat't-Türk Grameri-I İsim*. İstanbul: Bilgeoğuz.
- Poppe, N. (2009). *Zemahşeri, Mukaddimetü'l-Edeb -Moğolca- Çağatayca Çevirinin Sözlüğü-* (Çev.: Mustafa S. Kaçalın). Ankara: TDK.
- Şçerbak, A. M. (2016). *Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Şekil Bilgisi Üzerine Denemeler (Fül)*. (Çevirenler: Yakup Karasoy, Naile Hacızade, Mevlüt Gülmez). Ankara: TDK.
- Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK.
- Toparlı, R. (1992). *Harezmi Türkçesi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi.
- Toparlı, R. (1988). *Mu'înü'l-Mürîd*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi.
- Toprak, F. (2005). *Harezmi Türkçesinde Fiil*. Ankara: Simurg.
- Yılmaz, Z. (2021). Harezmi Türkçesi ile Yazılmış Nehcü'l-Ferâdis, Kısâsü'l-Enbiyâ ve Mukaddimetü'l Edep'te Fiil Yapımı (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Medeniyet Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.